

PIET H.D. LEUPEN

750 jaar Amersfoort

Naar aanleiding van een
oorkonde...

1

Het 750-jarig bestaan van Amersfoort als stad vindt zijn uitgangspunt in een schriftelijk stuk, dat we in de vaktaal een *oorkonde* noemen. Zo'n stuk heeft een bepaalde vorm en is daardoor een rechtsgeldig bewijsstuk omtrent een onderwerp van juridische aard. Dit kan zijn een rechtstoestand, rechtshandeling of een feitelijk gegeven met rechtsgevolgen. *

Het onderwerp is in dit geval het stadsrecht dat de inwoners van Amersfoort van hun heer, de bisschop van Utrecht, krijgen. Het stadrecht behelst de erkenning van een eigen autonome gemeenschap, de gemeente (*universitas*) van burgers, met eigen bestuur en rechtspraak. De bisschop noemt hen getrouwen, omdat zij hem een eed van trouw zweren waarin zij beloven hun heer met raad en daad bij te staan. Die relatie heeft qua vorm veel weg van de feodaal-vazallitische relatie die we in de Middeleeuwen vaak tegenkomen: een band die een heer aan zijn vazal en een vazal aan zijn heer bindt. Hoewel de Amersfoorters voortaan hun eigen zaken mogen regelen, wil dit nog niet zeggen dat de bisschop zich helemaal uit de stad, waarbinnen (en buiten) hij bovendien nog grootgrondbezitter is, heeft teruggetrokken. Zijn vertegenwoordigers ter plekke blijven nog lang, zeker gedurende de rest van de 13^e eeuw, zijn zaken behartigen. In de loop van de 14^e en 15^e eeuw treedt de bisschop echter steeds meer terug en bedisselen de Amersfoortse schepenen en raden de stedelijke aangelegenheden onder elkaar; vooral de rol van de raden wordt steeds belangrijker, naast een college van bestuurders gekozen door en uit de gemeente (de latere burgemeesters). Op het domein van de bisschop

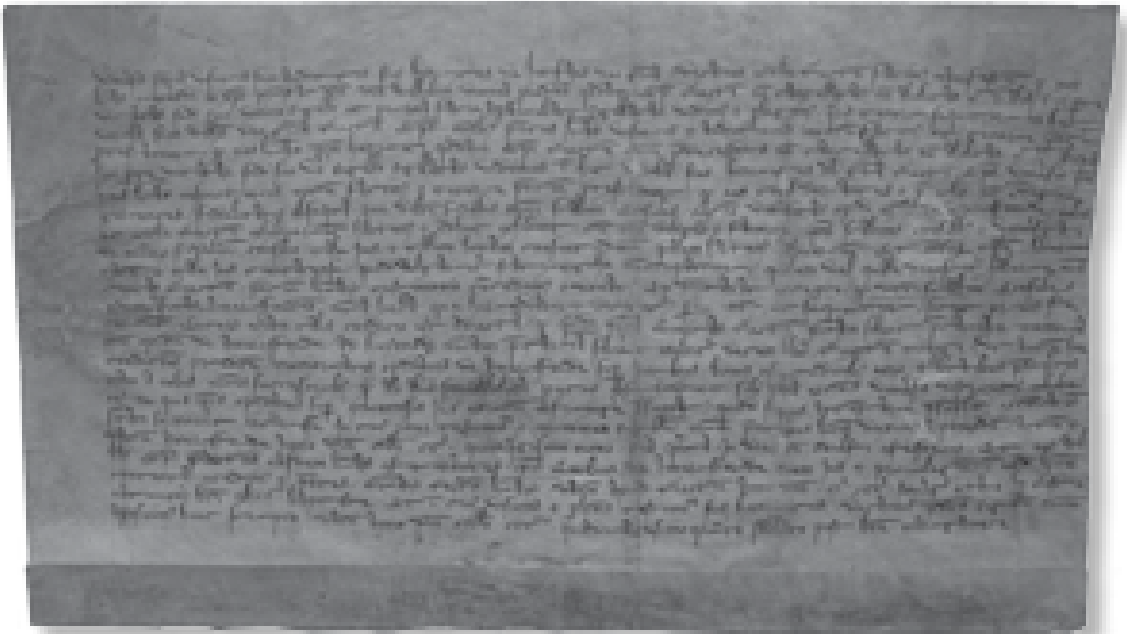
zaten overigens nog lang horigen (keurmedigen); hun juridische positie stond een volwaardig burgerschap in de weg. Ze werden daarom gevrijd tot ministerialen (dienstlieden).

Na 1259 heeft de gemeente van Amersfoort ook een eigen zegel, een authentiek waarborgmerk, dat aangeeft dat die gemeente een algemeen (publiek) erkende instelling is. In de oorkonde van 1259 wordt de gemeente een *universitas* genoemd, maar in het randschrift op het zegel gebruikt men een andere, minder gangbare term: *civitas*.

Wat is een oppidum?

Schepenen, raden en gemeente, zo worden in 1259 de inwoners van Amersfoort genoemd in de oorkonde van de stadsheer bisschop Hendrik I van Vianden. Dit is het plechtig uitgevaardigde stuk, waarin de bisschop de rechten nog eens bevestigt en zelfs uitbreidt.¹ Die speciale gebeurtenis wordt dit jaar in Amersfoort feestelijk herdacht. Tegelijkertijd mag hier nog eens gezegd worden dat Amersfoort blijkbaar al eerder – zoals zoveel nederzettingen in de lage landen – een stedelijke status heeft verworven. In de oorkonde wordt dit aangegeven door het gebruik van *oppidum*, een term die inderdaad op een stad slaat,

* Met dank aan Gerard Raven die mij bij de voorbereiding van deze publicatie zeer behulpzaam is geweest.

Het stadsrecht van Amersfoort. Helaas is de oorkonde van 1259 verloren gegaan, maar er zijn verschillende afschriften van. Dit is het oudste exemplaar van 1344, gemaakt kort na de stadsbrand van 1340 waarbij het origineel mogelijk verloren ging (Archief Eemland, Stadsarchief 3520-089).

waaraan men dan associaties kan verbinden van een omwalde, versterkte plaats, een *veste*. Maar toch, we moeten voorzichtig zijn met medio-latijnse of middelnederlandse termen, een concreet aanwezige en zichtbare ommuring of omwalling hoeft dit nog niet te impliceren. Er zijn bij voorbeeld 12^e- en 13^e-eeuwse teksten die het woord *oppidum* juist niet gebruiken voor versterkte plaatsen. Verder: steden als Zutphen, Harderwijk en Groningen worden al in de 12^e eeuw door elkaar *civitas* en *oppidum* genoemd, zonder dat er een verschil in betekenis kan wor-

den vastgesteld.² Van streek tot streek, van plaats tot plaats, van periode tot periode en van tekst tot tekst kan de werkelijkheid waarnaar de gebruikte teksten verwijzen variëren.³ We mogen er niet van uitgaan dat de gekozen en gebruikte terminologie pure willekeur is. De lokale situatie, die ons in detail meestal geheel ontgaat, speelt altijd een belangrijke rol. Daarmee is de problematiek gegeven.

Het criterium voor een stad is het bezit van een bepaald rechtsstatuut, ongeschreven of geschreven, waardoor de begunstigden zich

1 Meest recente uitgaven: J. Hovy, 'De vroegste bestuursgeschiedenis van Amersfoort en de stadsrechtverlening van 1259', in *Spiegel der Historie* 4(1969), 2 (met vertaling in het Nederlands); C. van de Kieft, 'Recueil de textes d'histoire urbaine Néerlandaise des origines au milieu du XIIIe siècle', in: C. van de Kieft en J.F. Niermeyer (red.), *Elenchus Fontium Historiae Urbanae, Volumen primum*, 503-504, nr. 51 (naar *Oorkondenboek Sticht Utrecht* III, nr. 1494); een recente parafrase bij: G. Raven, 'Inzichten en misverstanden op een rijtje. Het stadsrecht

van Amersfoort', in: *Kroniek, tijdschrift Historisch Amersfoort* 11(2009) nr. 1: Amersfoort 750. *Themanummer*, 4. 2 J. van Loon, *De ontstaansgeschiedenis van het begrip 'stad'. Een bijdrage van de diachrone semantiek tot de sociaal-economische geschiedenis van Noord-West-Europa, inzonderheid van de Nederlanden*, Gent 2000, 180 e.v. verwijst naar: W. de Vries, 'Oppidum en civitas', in: *Verslagen en Mededeelingen van de Vereniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsche recht* 11 (1956), 271-272. 3 Van Loon, 181.

onderscheiden van de andere bewoners van het gebied rondom de nederzetting.

De fideles

Bisschop Hendrik noemt de Amersfoorters onze beminde getrouwen (*nostri dilecti fideles*), een voor die tijd meer voorkomende benaming voor onderdanen. Het begrip ‘onderdanen’ op zich is eigenlijk voor de 13^e eeuw een anachronisme: een term die een publieke relatie aanduidt tussen de overheid enerzijds en de geregeerden anderzijds. Zo’ n relatie had wel in de Oudheid bestaan, namelijk in het Romeinse rijk, maar was in de loop van de Vroege Middeleeuwen op heel veel plaatsen, zeker bij ons in het Westen, verloren gegaan. In de loop van de Late Middeleeuwen komt dit klassieke begrip, dank zij de kennis van het kerkelijke en het doordringen (de receptie) van het Romeinse recht, weer langzamerhand boven water, maar in de 13^e eeuw is het zo ver nog niet. Bovendien suggereert de term *fideles* ook iets anders. Deze term die we dikwijls vertalen met ‘gelovigen’ of ‘getrouwen’, heeft vaak ook een meer technische associatie en slaat dan bij voorbeeld op personen die zich door middel van een eed van trouw verbonden hebben aan hun heer, in dit geval de stadsheer, de bisschop van Utrecht. Die speciale betekenis moet in dit geval ongetwijfeld meegespeeld hebben. In de oorkonde staat dat de Amersfoorters deze bevestiging verdiend hebben, omdat zij de bisschop en de kerk van Utrecht trouw gediend hebben en nog steeds dienen. In dit verband valt dan ook het substantief *fideltas*, dat is trouw, maar ook: eed van trouw. Hovy, eertijds gemeentearchivaris van Amersfoort, vertaalde *fideltatis obsequia* uit de oorkondetekst als ‘trouwe diensten’, hetgeen

zeker niet onjuist is, maar zowel de associatie met de eed van trouw als met de speciale dienst waarvan hier sprake is, mist.

Een feodale relatie van de burgers met de stadsheer?

De eed van trouw was immers een van de belangrijkste onderdelen van de ceremonie waarbij een edelman zich in een strikt persoonlijke band aan een machtiger heer verbond. De edelman werd vazal, ‘man’ van de heer; en naast deze eed van trouw waarbij hij beloofde zijn heer met raad en daad bij te zullen staan bracht hij hem ook nog hulde (het zogenaamde *homagium*). In ruil voor zijn diensten (*obsequia*) overhandigde de heer hem vervolgens een stuk land of een ambt (later zelfs een som geld), een aantal rechten en privileges of een combinatie van al deze zaken in leen. De vazal werd zo ook leenman en de heer leenheer. Deze persoonlijke relaties tussen heren en mannen heeft een belangrijke rol gespeeld in de Middeleeuwse maatschappij. Het was het voegwerk tussen de muren, waaruit de middeleeuwse standenmaatschappij is opgetrokken. Leden van de belangrijkste klasse in de maatschappij (de *bellatores*, strijders, edelen, ridders) wisten dat zij als heren en als vazallen onderling op elkaar konden rekenen. Daarnaast waren er ook nog de bewerkers van het land, de boeren en landarbeiders (*laboratores*). Zij stonden echter meestal in een afhankelijkheidsverhouding tot de *bellatores*.⁴

De steden die we in de 12^e eeuw zien opkomen, pasten niet in deze agrarische feodale orde van strijders en boeren. De stad was een collectiviteit van gelijken. Natuurlijk, er waren binnen de stadsmuren grote verschillen in sociale status, maar in politieke zin waren alle burgers gelijk.⁵

⁴ Er is nog een derde stand, de *oratores*, de clerus, maar die komt in dit verhaal eigenlijk nauwelijks aan bod.

⁵ C. van de Kieft, ‘De stedelijke autonomie in het graafschap Holland gedurende de middeleeuwen’, in: *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 1(1969) Stedennummer,

99. Over de eed waarbij partijen (stad en bisschop) aan elkaar gebonden werden, zie ook: Ph. Maarschalkerveerd, ‘De steden’, in: C. Dekker, Ph. Maarschalkerveerd en J. M. van Winter (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht tot 1528*, Utrecht 1997, 264, 276.

Zonder nu te willen suggereren dat in het Sticht bisschop en onderdanen hier in een echte feodale relatie tot elkaar staan, ben ik er wel van overtuigd dat de band die tussen stadsheer en stedelingen in deze eeuwen door middel van een eed gesmeed wordt, geïnspireerd is op de feodaal-vazallitische relatie tussen een heer en individuele personen of die tot voorbeeld heeft genomen. De burgers leveren vastgestelde diensten (onder andere heervaart en bede), en krijgen er privileges voor terug. De term *obsequia* wijst in het bijzonder op de diensten van een cliënt of vazal ten opzichte van zijn patroon of heer.⁶

En er is nog een associatie die zich aan de *fideles* laat verbinden. Getrouwen zijn namelijk niet alle onderdanen, ongeacht hun juridische of sociale status, nee, in de oorkonde wordt speciaal één sociale laag bedoeld, namelijk die bevolkingsgroep die over voldoende inkomen beschikt en geschikt geacht wordt om publieke taken uit te kunnen oefenen en bij te dragen in de publieke middelen, zoals het onderhoud van de wallen en grachten, poorten en dergelijke, kortom, de elite.

We gaan nu kijken naar de benamingen voor de drie groepen 'nette' burgers die genoemd worden in de Amersfoortse oorkonde.

Scabini / schepenen

Allereerst dan de schepenen, *scabini*. Wij komen deze benaming voor het eerst tegen in het Frankische rijk in 8^e-eeuwse oorkonden (745). Vervolgens ook in de wetgevende beschikkingen van Karel de Grote (de *capitularia*) en in goederenlijsten (*polyptica*). Tussen 770 en 780 werd het instituut van schepenen overal ingevoerd. De schepenen waren voor het leven benoemd, kregen veel ervaring in dit ambt en waren dus geprofessionaliseerd. Het 9e-eeuwse grafelijke schepengerecht werd hét voorbeeld voor de stedelijke rechtbanken. Tegelijkertijd had deze stedelijke instelling de taak om de schout, de vertegenwoordiger van de stadsheer, hier dus van de bis-

schop, in zaken die de stadsgemeenschap betroffen bij te staan. In Amersfoort was dit niet anders. Schepenen moesten aan bepaalde kwalificaties van welstand, wettige geboorte en geschiktheid (meestal de leeftijd van 25 jaar bereikt hebben) voldoen.

Ze werden gekozen uit de eigen bevolking. Of er vóór 1259 ook al schepenen waren is niet helemaal duidelijk. Er bestond in de toch nog kleine nederzetting toen wel een hof- of burengerecht, dat zich onder voorzitterschap van de beheerder van de bisschoppelijke hof (de voogd) bezig hield met de dagelijkse rechtspraak, dit wil globaal zeggen met de behandeling van zaken waar geen bloed- en halsmisdaden aan te pas kwamen. Daarnaast zullen sommigen ook zijn opgetreden om geschillen op de regionale markt te beslechten, indien hiertoe op hen een beroep werd gedaan (het zogenaamde marktgerecht). In alle gevallen was de schout van de bisschop voorzitter van de rechtbank. Het komt wel eens voor dat de oordeelvinders in zulke rechtbanken in de bronnen ook schepenen genoemd worden, zonder dat zij de exacte bevoegdheden van 'echte' schepenen bezitten.

Utrecht

Kijken we nu even over de wallen van Amersfoort richting Utrecht, dan zien we dat het *Utrechtse* schepencollege in het midden van de 13^e eeuw niet langer door de bisschop werd aangesteld, maar dat de schepenen zichzelf aanvullen. De schepenen van Utrecht behoorden allen tot de bisschoppelijke dienstlieden of ministerialen, een aparte stand van oorspronkelijk onvrijen, die in de loop van de tijd erfelijke diensten (*ministeria*) waren gaan vervullen die als uitermate eervol werden beschouwd. Hun positie was vanuit sociaal oogpunt niet gering. De bisschop bekrach-

⁶ J.F. Niermeyer en C. van de Kieft, *Mediae latinitatis Lexicon Minus*, édition remaniée par J.W.J. Burgers, M – Z, Leiden-Boston 2002, 950-951; *ad v.* obsequium.

tigde vervolgens deze benoemingen en behield op deze wijze officieel nog een zekere controle over wat ooit een zuiver landsheerlijk college was.

Het is niet onwaarschijnlijk dat ook in Amersfoort sedert 1259 de coöptatie gebruikelijk werd in het schepencollege en dat vervolgens de bisschop de keuze bevestigde. Of de Amersfoortse schepenen ook uit de ministerialenstand voortkwamen wordt later besproken.

Schout en voogd

Deze functionaris, die in de oorkonde van 1259 helemaal niet genoemd wordt, maakt in principe geen deel uit van de burgerij en eigenlijk hoort hij dus in de opsomming van nette burgers niet thuis. Hij is immers aangesteld door de bisschop voor het beheer van diens plaatselijke hof. Hij is ook afkomstig uit de groep van bisschoppelijke ministerialen of dienstlieden. Ook hij heeft een erfelijke functie; hij oefent tegelijkertijd het eveneens erfelijke ambt van voogd (*advocatus*) uit over de Sint-Joriskerk, de parochiekerk van Amersfoort. De eerste schout die met name genoemd wordt is Hendrik Eno'szoon in 1132 (in een afschrift van 1286). Na hem passeren namen als Hendrik van Amersfoort en Wouter van Amersfoort (die zich na 1252 ook wel naar zijn kasteel Stoutenburg noemde) de revue. Wouter van Amersfoort/Stoutenburg was schout tijdens de stadsrechtverlening. Tot 1259 was de positie van deze bisschoppelijke ambtenaar in de stad niet onbelangrijk; we kunnen dit onder meer afleiden uit het gegeven dat de ministerialen die deze erfelijke ambten bezaten zich in de loop van de 12^e eeuw zoals we zagen zelfs naar Amersfoort gingen noemen. De schout zetelde op de Hof in het centrum van de stad, van waaruit hij ook zijn

voogdijtaken gemakkelijk kon behartigen.

Er zijn voogden geweest die hun positie als beschermer van de tot een belangrijke kerk behorende personen – zowel clerici als leken (horigen) -, en als beheerder van de kerkelijke goederen, wisten uit te bouwen tot een vrij autonome heerschappij ten opzichte van de heer die hen eertijds had aangesteld. Maar in het geval van Amersfoort is hier toch geen sprake van geweest. In Muiden komen we al in 1122 een schout tegen die behalve beheerder van de bisschoppelijke hof aldaar ook schout van de handelsnederzetting en markt was.⁷ In Amersfoort was het niet anders. Ook hier was er sprake van de accumulatie van verschillende functies in een hand.

De stad Utrecht die zo vaak het voorbeeld voor interne Amersfoortse aangelegenheden is geweest kende vanaf 1220 een stadsschout die *wel* over grotere bevoegdheden dan die van Amersfoort (en Muiden) beschikte. Hij was voor zover bekend geen voogd of beheerder. Maris en Hovy noemen de bloedban⁸, dit wil zeggen het recht om zaken te behandelen waarvoor zwaardere straffen konden worden opgelegd. We moeten hierbij denken aan straffen zoals het verlies van een of enkele ledematen en zelfs van het leven. Welnu, uit het feit dat zo'n functionaris met grote bevoegdheden in Amersfoort niet werd aangesteld kunnen we opmaken dat het verschil tussen beide steden ook inderdaad zeer groot was.

Nog een schout

Bovendien kwam af en toe nog een andere bisschoppelijke functionaris op bezoek in Amersfoort die over juridische bevoegdheden – zo heeft Maris al aangetoond⁹ – beschikte welke de competentie van de plaatselijke schout ver te boven

7 A. Johanna Maris, *Van voogdij tot maarschalkambt. Bijdrage tot de geschiedenis der Utrechts-bisschoppelijke staatsinstellingen, voornamelijk in het Nedersticht*, Utrecht 1954, 91. 8 Maris, *Van voogdij tot maarschalkambt*, 93. J. Hovy, 'De stedelijke autonomie van Amers-

foort in de Middeleeuwen (1259-1544)', in: *Jaarboekje van "Oud-Utrecht". Vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht*, 1962, 37. 9 Maris, *Van voogdij tot maarschalkambt*, 103 e.v.

gingen. We bedoelen de districtsschout of baljuw, die in zijn ambtsgebied (het land van Amersfoort en Eemland) rondreisde en in de plaatselijke gerechten de criminele en boetstrafelijke, en belangrijke civiele zaken afhandelde. Hij zat ook de lokale Amersfoortse rechtbank voor, die op zo'n moment daardoor een heel wat hogere status kreeg dan wanneer de gewone schout voorzat. Misschien dat de burens bij zo'n gelegenheid met schepenen werden aangeduid? Of zetelden dan alleen speciaal geselecteerde burens in de rechtbank die aan bepaalde juridische en sociaaleconomische kwalificaties voldeden? Bij voorbeeld omdat zij vrijen waren en grond zonder erop rustende verplichtingen aan derden bezaten? In ieder geval konden er dan geen horigen als oordeelvinders in de rechtbank zitten.

De eerste maal dat er van een 'hoge' schout sprake is, in 1243, kennen we zijn voornaam (Splinter) en weten we dat hij tot de ridderschap behoorde. In het eerste decennium van de 14^e eeuw zien we een hoge schout enkele malen optreden. Dat deze functie belangrijk was blijkt onder andere uit het feit dat in 1325 dit schoutambt verpand wordt aan Arnoud van IJsselstein, een van de belangrijkste edelen in het grensgebied tussen Holland en het Sticht. IJsselstein was de Hollandse zaak toegedaan en we kunnen in deze verpanding dan ook duidelijk de Hollandse invloed in het Utrechtse ontwaren. In 1338 is er in een oorkonde sprake van het schoutambt oftewel baljuwschap van de districten Amersfoort en Eemland. Het verwarrende is dus dat deze schout ook schout van Amersfoort wordt genoemd. Maar binnen het rechtsgebied van de stad Amersfoort had deze schout na 1259 niet veel te zoeken.¹⁰

¹⁰ Afgezien van enkele zaken die Maris opsomt in *Van voogdij tot maarschalkambt*, b.v. 108. ¹¹ B. M. J. Speet (tekst), Th. Rothfusz (kaarten), *Amersfoort*, Delft 1982. Historische Stedenatlas van Nederland, aflevering 2, onder red. van G. van Herwijnen, C. van de Kieft, J.C. Visser en J. G. Wegner, 6; Maarschalkerweerd, 'De ste-

Vertrek uit Amersfoort?

Maar goed, we gaan nog even terug naar de stadschout van Amersfoort. Als de nederzetting het stadsrecht van Utrecht verkrijgt lijkt het met de overheersende positie van deze schout/voogden opzichte van de burgers van Amersfoort gedaan. Hij ruimt zelfs letterlijk het veld, zo heeft men uit de oorkonde en zijn naamsverandering afgeleid; hij verlaat de Hof en vestigt zich op kasteel Stoutenburg, dat hij in 1252 heeft laten bouwen.¹¹ Het is echter lang niet zeker of de burgers van Amersfoort het vertrek van de schout voor elkaar gekregen of zelfs maar gewild hebben. De schepenrechtbank moest immers ook na de stadsrechtverlening van 1259 door een bisschoppelijke ambtenaar worden voorgezeten, al zijn de burgers niet meer juridisch afhankelijk van deze ambtenaar. Maar hij is nog steeds voogdbeheerder van de bisschoppelijke hof; zijn positie als meier van de hof, tevens voorzitter van de rechtskring van de horigen op de kerkelijke goederen (de eigenlieden van de Sint-Joriskerk) in en rondom Amersfoort blijft nog lange tijd onaangetast, want in 1265 komen we hem nog als zodanig werkzaam tegen in de bronnen. Hij doet dan afstand van zijn rechten als voogd op een aantal eigenlieden (*proprii homines*) van de kerk van Sint-Joris.¹²

Ik ben van mening dat ook na 1259 deze schout met regelmaat op de Hof heeft geresideerd, als voorzitter én van het hofgerecht én van het schepencollege. Hovy zegt dat door de stadsrechtverlening Amersfoort aan de heerschappij van de voogd werd onttrokken en dat de burgerij aan de landsheer werd gebonden.¹³ Dit is een te eenvoudige voorstelling van zaken. De burgers

den', 265. In *Oorkondenboek Sticht Utrecht III*, nr. 1493, dd. 12 juni 1259, wordt overigens niets gezegd over een verhuizing naar Stoutenburg. ¹² *Oorkondenboek Sticht Utrecht tot 1301, III 1249-1267*, uitgeg. door F. Ketner, 's-Gravenhage 1949, nr 1671 dd. 6 juli 1265. De vrijgemaakte eigenlieden krijgen nu de status van ministerialen.

vielen niet meer onder de rechtspraak van de voogd, zij kregen een eigen schepencollege, maar dit college werd nog wel voorgezeten door een schout, niemand anders dan de voogd van de bisschop, alias Wouter van Amersfoort, alleen in een nieuwe functie. Wat betreft de heerschappij van de voogd: Wouter had rechten op de eigenlieden van de kerk, omdat zij tot zijn rechtskring behoorden. Alle Amersfoorters met burgerrecht vielen daarentegen onder de jurisdictie van het schepengerecht. Een aantal burgers kwam evenwel na de verlening van het stadsrecht in een dubbele juridische positie ten opzichte van de voogd te staan: enerzijds zaten zij op kerkegrond en waren en bleven dientengevolge onder de rechtspraak van en verplichtingen jegens de voogd vallen, anderzijds wilden zij als nieuwe burgers onder het nieuwe schepengerecht ressembleren. Dat was een ongewenste situatie die bijvoorbeeld leidde tot competentieproblemen tussen beide rechtbanken en daarom niet al te lang kon voortduren. Ze hebben er in Amersfoort inderdaad al binnen enkele jaren wat op gevonden. Hierop kom ik nog terug.

Tja, en als u vraagt: hoe zat het dan vóór 1259 met de andere bewoners van de nederzetting in wording, met hen die niet op gronden van het bisschoppelijke domein zaten, omdat ze of nauwelijks grond hadden, of over de grond geheel vrij konden beschikken of grond van een andere grondheer hielden? Van de laatste groep weten wij dat ze dan onder de jurisdictie van die andere grondheer vielen; van de vrijen zonder grondbezit en met grond in voleigendom dat zij voor gewone dagelijkse geschillen een burengerecht van vrijen kenden en voor zwaardere zaken onder de eerder genoemde hoge schout vielen.

De ontbinding van het bisschoppelijke domein

In de literatuur over middeleeuws Amersfoort wordt het vertrek van Wouter van Amersfoort

naar Stoutenburg niet alleen gekoppeld aan het stadsrechtprivilege, maar ook aan de ontbinding van het domein van de bisschop. Nu is het niet onwaarschijnlijk dat al voor 1259 percelen van het domein in handen van burgers zijn geraakt, ten eerste, als lenen (een soort erfpacht), ten tweede, middels betaling van een tijns (een vastgestelde geldsom, periodiek te betalen¹⁴), of, de derde mogelijkheid, als schenking. De bisschop moet delen van zijn domein binnen de stad (de zogenaamde hofsteden) op deze wijze hebben uitgegeven. Zeker is dit gebeurd in de 14^e en 15^e eeuw. Zo zijn toen een aantal kleine percelen in de oude stad tussen de Weverssingel, Zuidsingel en Westsingel in leen uitgegeven. Uitgifte in leen of tijns was voordelig voor de ontvanger, omdat de te betalen pachtsom nominaal gelijk bleef, maar in werkelijkheid sterk verminderde door de geldontwaarding. Het is duidelijk dat we dit soort lenen niet zonder meer mogen gelijkstellen met de lenen die in de feodo-vazallitische verhoudingen bestonden. Misschien is de enige overeenkomst dat de erfpachten/lenen sociaal gezien een zekere standing hadden en wat archaischer en persoonlijker waren dan de tijnsen.

Later zijn de tijnsen dikwijls afgekocht door particulieren of geschonken aan de stad, maar niet allemaal. De bisschop behield ook een aantal van die tijnsen. Want in de 14^e eeuw trok de bisschop nog steeds tijnsen uit huizen en percelen in de stad en de stadsvrijheid; ze moeten zeker ooit deel hebben uitgemaakt van het domein. Nu betreft het in voorgaande gevallen uitgiften waartegenover (afgezien van de schenkingen) een zeker geldbedrag als tegenprestatie vereist was. Dit geld moest worden afgedragen aan de bisschop als leen- en tijnsheer, *in casu* de voogd als beheerder van de bisschoppelijke hof. Lenen en tijnsen zijn dus allebei eigenlijk een soort pach-

¹³ Hovy, 20. ¹⁴ Aan de renten die de bisschop ook in de ga ik korthedshalve hier voorbij.

ten, en de leen- en tijnsrechtbank van de hof functioneerde in de praktijk steeds meer als grondkamer.

Dit verschijnsel zou er op kunnen duiden dat het domein inderdaad voor een aanzienlijk deel zijn oude structuur in de loop van de tweede helft van de 13^e eeuw had verloren. Maar: de bisschop heeft in deze tijd een aantal percelen in de stad niet uitgegeven in leen of tijns; het betreft dan percelen in de latere nieuwe stad, dus in het gebied tussen de singels en muren van de oude en de nieuwe stadsdelen. Ook buiten de stad, in de stadsvrijheid heeft de bisschop toen nog veel grond aan zich gehouden.

Stadslucht maakt vrij?

Het is een algemeen aanvaard feit dat de verleening van een stadsrecht met zich mee brengt dat de inwoners vrijgemaakt worden van alle horige lasten waaraan zij tot dan toe gebonden waren. Helaas, deze voorstelling van zaken is ook weer te simpel en gaat in veel gevallen, dus ook in Amersfoort, niet op. We hebben zoals bekend in Amersfoort te maken met een domaniale structuur, en wel met de bisschoppelijke hof, die een groot deel, maar waarschijnlijk niet alle latere stadsgrond omvatte. Daarnaast lag er ook veel hofland buiten de stad. Toen in de 12^e en 13^e eeuw de ontginningen in dit gebied het agrarische areaal sterk vergrootten, betekende dit ook een toename van het belang van de Amersfoortse hof. Op de gronden van de hof zaten zoals we reeds zeiden, de eigenlieden van het domein. Zij waren niet alleen onderworpen aan zijn jurisdictie, maar moesten een aantal diensten aan de bisschoppelijke voogd leveren. Het betrof niet alleen de kerkelijke belasting, de tienden, maar ook keurmeden (het recht van de heer op het beste stuk uit de nalatenschap van een horige) alsmede boden- en karrendiensten.

De keurmede en andere verplichtingen werden in de loop van de tijd afgekocht, maar ook

hier gold het niet voor alle keurmeden en diensten. We weten dit, omdat stad en bisschop hierover in 1394 nog procedeerden en de hertog van Gelre een arbitrale uitspraak deed. De bisschop klaagde dat de Amersfoorters zijn keurmedige goederen ontvreemdden, en de verschuldigde wagendiensten niet nakwamen. In dit jaar moesten er dus in Amersfoort nog keurmedige en tot wagendienst verplichte burgers hebben gewoond. De raad van de stad accepteerde deze uitleg van de situatie en erkende daarmee dus het bestaan van keurmedige burgers, zowel binnen als buiten de stadsvrijheid. Hij verordonneerde dat deze burgers in onderhavige zaken geen rechtsbijstand vanwege de stad zouden krijgen. In de 15^e eeuw nam de raad een verdergaande maatregel: iemand die nog dienstbaar was aan een heer of de lasten van een horige moest opbrengen kon geen burger worden, met alle consequenties van dien.¹⁵

Hoeveel burgers binnen de stad na 1259 nog keurmedig waren, is niet na te gaan. Misschien waren het er niet zo heel veel meer. Juridisch waren aan deze horige status nadelen verbonden: keurmedigen konden niet zelf voor de rechtbank optreden, maar hadden een beschermer nodig: hun heer. Nog in de 16^e eeuw werden er in Amersfoort overigens door de stadsschout nog keurmeden geïnd. Hovy meent dat hier sprake is van vreemdelingen of toevallig in Amersfoort verblijvende keurmedeplichtigen.¹⁶ Inwoners van Amersfoort die wel keurmedig waren hadden toen de status van 'inwoonder', hetgeen betekende dat zij uitgesloten waren van deelname aan bestuursaangelegenheden, en in principe ook geen toegang hadden tot de ambachtsgilden. Juist met dit laatste werd op grote schaal de hand gelicht. Men kon dus in de Late Middeleeuwen heel goed een ambacht uitoefenen in de stad zonder burger te zijn. Het had zelfs voordelen,

omdat de burgerplichten die dus niet op de ‘inwoonders’ rustten, zwaar wogen en de horige lasten in geldbedragen waren omgezet die feitelijk weinig meer waren dan een soort erkenningstijns.

Amersfoort is overigens een uitzondering in het Sticht. Andere steden, zoals Rhenen, accepteerden dat burgers horigen van de bisschop bleven. Het is het ook heel goed mogelijk dat men daar niet de moeite meer genomen heeft om de horige lasten af te schaffen. Ze waren immers in de loop van de tijd allemaal vastgezet op een permanent gelijk blijvende geldelijke verplichting en door de geldontwaarding en prijsstijgingen dus onbeduidende bedragjes geworden. Diezelfde situatie deed zich – we zagen het al – ook voor met de lenen en tijzen die, eenmaal vastgesteld op een bepaald bedrag niet meer veranderden en ook niet met de prijsstijgingen meegingen.

Samenvattend; hoewel in 1259 de ontbinding van de bisschoppelijke hof te Amersfoort aan de gang was, betekende het nog niet dat de bisschop op grote schaal uitverkoop hield van al zijn goederen in het Amersfoortse; evenmin dat alle horige lasten tegelijk met de verlening van het stadsrecht werden opgeheven. Daar ging nog heel wat tijd overheen.

Standgenoten

We merkten dat in de tweede helft van de 13^e eeuw nog burgers keurmedige eigenlieden konden zijn, omdat zij op bisschoppelijke domeingrond in de stad of stadsvrijheid zaten. Vrijgelaten horigen (eigenlieden) vielen niet meer onder het hofgerecht van de voogd. Als zij burger waren (en dit was dikwijls het geval), vielen zij automatisch onder het schepencollege. Toch speelde hun voormalige horige stand op de achtergrond nog steeds mee. Het vormde zelfs een belemmering voor het volledig genieten van hun nieuwe stand als burgers. We weten gelukkig

wat men hierop verzonnen heeft, want het voorbeeld uit een oorkonde van 1265 – zes jaar na de stadsrechtverlening – is waarschijnlijk wel het eerste, maar zeker niet het laatste geval. In dit jaar werden enkele voormalige horigen gevrijd tot ministerialen, waarbij de voogd (dat is nog steeds Wouter van Amersfoort) afstand deed van zijn rechten op hen. Aangezien dit zo duidelijk in de oorkonde geformuleerd wordt, mag men veronderstellen dat de voogd zelfs op vrijgelaten eigenlieden zijn rechten zou kunnen (en wellicht ook bleef) doen gelden. De geur van lage komaf moest nu eens en voorgoed uit de wereld geholpen worden. De procuratoren van de Sint-Joriskerk blijken bij de verlening van dit ministerialenrecht aan de vrijgelaten horigen samen met schepenen en raden van Amersfoort op te treden. Hieruit mag men afleiden dat deze voormalige horigen inderdaad burgers van Amersfoort waren die als bezitters van bisschoppelijke hofgronden in of direct buiten de stad, hun toevlucht namen tot deze standsvermeerdering om de voogd buiten spel te zetten en de horige afkomst van zich af te schudden. Hun keurmedige gronden werden nu (dienst)lenen met de daarbij behorende geldelijke verplichtingen; van de horige lasten (in het bijzonder de keurmede en de wagendiensten) waren zij nu af. Het zou misschien de moeite waard zijn om de percelen in de stad die in de 14^e eeuw in leen door de bisschop zijn uitgegeven en die gelegen waren tussen de Weverssingel, Zuidsingel en Westsingel, eens te relateren aan de namen van de tot dienstlieden gevrijden uit de oorkonde van 1265. Hun namen zijn immers bekend.

Door deze rechtshandeling verwierven zij zelfs dezelfde stand als die van hun voormalige voogd, schout Wouter van Amersfoort. Hun nieuwe stand – de ministerialiteit – was sociaal en juridisch acceptabel voor de overige burgers.

Het stadhuis

Opvallend is dat de raden (*consules*) van Amersfoort aanvankelijk juist niet op de Hof, maar in een pand dat uitkeek op de Vijver, dus juist schuin tegenover Krommestraat 70, zetelden (eerste vermelding overigens pas laat, in 1396), wel in het gebied waar ook de oudste handels- en ambachtsnederzetting gelokaliseerd wordt.¹⁷

Vanaf 1259 regelden de schepenen met de raden, de nieuwe stadsbestuurders, over wie we nog zullen spreken, de gewone bestuurszaken. Voor wat betreft de rechtspraak – sedert 1259 de lage *en* de hoge – zat de stadsschout het schepengerecht dus nog wel voor. In tegenstelling tot wat verschillende stadshistorici schrijven, geloof ik dus niet dat de stadsschout in zijn functie *als voorzitter* van het stedelijk rechtscollege werd uitgeschakeld. Integendeel, zijn positie en die van de schepenen zijn tegelijkertijd eigenlijk versterkt: zij vormen voortaan een rechtbank met in principe dezelfde bevoegdheden als die van de hoge schout van Eemland.

Het is ondenkbaar dat de schout zijn functie van voorzitter van het schepengerecht op een andere plaats dan op de Hof kan hebben uitgeoefend; hij zetelde zeker niet op zijn eigen kasteel Stoutenburg.

In 1352 wordt het ambt van de hoge schout van Amersfoort en Eemland afgeschaft; voor de stad Amersfoort terecht, want het Amersfoortse college van schout en schepenen had al in 1259 zelf de bevoegdheid gekregen die voordien aan de hoge schout en de door hem te spannen recht-

bank waren voorbehouden. Waarmee er voor een districtsschout van dit gebied ter plaatse niet veel meer overbleef. Het ambt werd omgezet in een maarschalkambt. Ik geloof dus ook niet dat de schout van Amersfoort en Eemland tussen 1259 en 1352 de voorzitter van het dagelijkse gerecht van Amersfoort is geworden, zoals Hovy vermoedt.¹⁸ In 1322 wordt als Amersfoortse stadsschout genoemd: Jan haren Godevart Coninx sone die optreedt met twee stadsschepenen. Deze schout Jan is de zoon van een ridder, dit blijkt uit zijn patroniem: *heer* Godevaart Coninxzoon. Een aanwijzing dat na 1352 de Amersfoortse stadsschout nog optreedt is dat hij dan zelfs tijdelijk belast is met de waarneming van de hoge jurisdictie voor geheel Eemland. De familie De Koning was toen al een belangrijk patriciersgeslacht (de Coninckstraat is naar dit geslacht genoemd).

Ik kan wel beamen wat Hovy concludeert: ‘Eigenlijk is het Amersfoortse stadsrecht van 1259 in hoofdzaak niets anders dan de codificatie van reeds in voorstedelijke tijd gegroeide toestand van gewoonterechtelijk zelfbestuur.’¹⁹

In plaats van te focussen op het verlies van competentie van de Amersfoortse stadsschout in 1259 zou ik veeleer willen wijzen op het verlies van bevoegdheden van de hoge schout van Eemland. Die komt niet meer in Amersfoort rechtspreken. Het is een natuurlijke gang van zaken geweest dat vervolgens, in de 15^e eeuw, de schout van Amersfoort burger van de stad moet zijn, wil hij deze functie bekleden – hij is dan met recht een stadsschout geworden. Al die tijd, al vanaf 1259, zetel-

17 Ph. Maarschalkerweerd, ‘De archeoloog, de historicus en de Hof (1350-1400)’, in: Monique Krauwer en Francien Snieder (red.), *Nering en vermaak. De opgraving van een veertiende-eeuwse markt in Amersfoort*, Utrecht 1994, 27-31. Thans meent W.J. van Hoorn, ‘Het oudste stadhuiscomplex aan de Hof te Amersfoort’, in *FleHITE* 25(1996) nr. 3/4, 35-40, dat deze veronderstelling onjuist is. Het stadhuis stond in 1396 al op de Hof. De tekst op de achterzijde van de oorkonde van 1396 (waarin sprake is van de locatie van het stadhuis in de Krommestraat

tegenover nr. 70) stamt volgens hem uit de 17^e eeuw. Van Hoorn meent dat het stadhuis reeds vanaf 1259 op de Hof heeft gestaan. Dit op grond van archeologisch onderzoek op de Hof uit 1991. Verder baseert hij zich op protocollen vanaf 1478 (inschrijvingen met de overdrachten van onroerende goederen, hier speciaal van huizen ‘achter het stadhuis’ in de wijk Krommestraat, ook omvattende: Havik, de Hof, de Vijver, Zevenhuizen en de huizen aan de oostzijde van de Langestraat). 18 Hovy, 38. 19 Hovy, 28.

den de schepenen in het centrum van de vroegere bisschoppelijke macht. Dat laat onverlet dat in het begin van de 14^e eeuw ook de pastoor van de Sint-Joris op de Hof woont. Pas in 1536 werd er overigens op de Hof een nieuw stadhuis gebouwd. In die tijd was het schoutambt al een stedelijke aangelegenheid geworden. De laatste resten van landsheerlijk gezag hebben het dan definitief afgelegd tegen de stedelijke autonomie.

Consules / raden

De schout en schepenen lieten zich misschien ook al vóór de verlening van het stadsrecht van 1259 adviseren over allerlei beheerszaken, zoals de zorg voor de stedelijke eigendommen, het toezicht op het marktverkeer, de controle op de burgerwezen, de zorg voor de wallen en poorten. Maar geïnstitutionaliseerd is er dan nog niets. Pas vanaf 1259 bestaat er een college van raden (*consules*) dat deze taken vervult. Dit raadscollege ontwikkelt zich steeds meer tot het belangrijkste bestuursorgaan in de stad. De raden worden tot de dragers van de stedelijke vrijheid en autonomie; het schepencollege beperkt zich allengs tot specifieke rechtszaken. Zij vormen zelfs een raadsgerecht dat alle bestuurszaken en andere rechtszaken van het schepencollege overneemt. De eerste bewijzen voor het optreden van zulke raden vinden we in de Duitse bisschopssteden aan de Rijn tegen het einde van de 12^e eeuw. In de stad Utrecht komen we twaalf *consules* tegen in het jaar 1196. Interessant is nu, dat in de bevestigingsoorkonde Amersfoort in 1259 rechten krijgt die de stad Utrecht bezit en die het *ius civitatis* oftewel *statreighte* genoemd worden. Dit impliceert dat Amersfoort tot 1259 dit specifieke recht nog *niet* bezat. Waaraan moeten wij nu denken? Zijn dit nu de marktrechten, de vrijstelling van tol (voor goederen die ter plekke worden verhandeld) voor mee

betalers aan de stadswallen, en het recht om niet buiten de stad berecht te worden? Zeker, dit

alles zal wel inbegrepen zijn in de bevestiging voor Amersfoort, afgezien dan van de verplichting om, indien nodig, troepen te sturen naar het bisschoppelijke leger en tien pond mee te betalen aan de landelijke bede. Maar het allerbelangrijkste is, dunkt me, dat Amersfoort een eigen raad krijgt, zoals Utrecht die ook al sinds 1196 (of eerder) bezat. Tussen haakjes: de hier genoemde voorrechten zijn alle zeer belangrijk voor de kooplieden, de handelaren, die de kandidaten voor het raadscollege leverden. Hierin volgt Amersfoort getrouw het Utrechtse voorbeeld, waar het raadscollege ook de kern is van de koopliedenpartij, die de stedelijke autonomie heeft doorgezet, terwijl de schepenen veel conservatiever waren. Niet lang na de verlening van het handvest hebben, zo neemt men aan, de Amersfoortse raden, zoals gemeld, zich op een eigen vergaderplaats niet ver van de plek waar hun handelsactiviteiten zich afspeelden, gevestigd. De stadschout was geen voorzitter van het raadscollege; het presidiaat zal bij toerbeurt door een van de raden vervuld zijn.

Het aandeel van de burgers in het Amersfoortse stadsbestuur groeide hierdoor nog meer.

Ongetwijfeld was er aanvankelijk zelfs een duidelijk onderscheid tussen de sociale laag van de schepenen en de overige burgers (de kooplieden en ambachtslieden). Maar de verlening van het privilege van 1259 kan er ook op wijzen dat in die tijd dit verschil tussen schepenfamilies en de kooplieden al aan het vervagen was en dat de raden daarom nu officieel ook bij het stadsbestuur werden betrokken.²⁰ Voor functionarissen uit beide gremia werd een keuze gemaakt uit de sociale toplaag van grondbezitters en vermogende kooplieden.

²⁰ Zie voor de situatie in Utrecht: K. van Vliet, 'De stad van de bisschop (1122-1304)', in: R.E. de Bruin, P.D. 't Hart, A.J. van den Hoven van Genderen e.a. (red.), 'Een paradijs vol weelde'. *Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht 2, 107.

Het is ook zeer aannemelijk te veronderstellen dat de Amersfoortse burgerij al veel eerder begonnen is met het bewerken van de bisschop en zijn ambtenaren. Het jaar 1259 is het voorlopige eindstation van een eerder ingezette ontwikkeling naar autonomie. Op de lange duur zouden vooral de bisschop en zijn stadsschout van Amersfoort aan macht inboeten; maar in de tweede helft van de 13^e eeuw is hiervan nog geen sprake. We zien in Amersfoort niet een nieuwe klasse opstaan die haar rechten opeist tegenover de zittende regenten; maar wel is er bij de bovenlaag de behoefte enerzijds aan meer autonomie en anderzijds aan een meer divers takenpakket.

Universitas / civitas / gemeente

Dan de derde groep die genoemd wordt: de gemeente. In de oorkonde zelf wordt gesproken over de *universitas*. Wie zijn dit? We komen deze grotere groep ook in andere steden tegen, dikwijls onder dezelfde benaming, ik denk nu aan de *universitas* van een stad als Nijmegen in het bijzonder, in 1233 voor het eerst genoemd. In Amersfoort zien we de spraakmakende gemeente van burgers, die een stem in het kapittel hebben omdat zij op een of andere manier mee betalen aan de stedelijke belastingen. Ze kunnen bij bijzondere gelegenheden gehoord worden, komen met goed weer buiten bijeen en met slecht weer in de Sint-Joriskerk die voldoende ruimte voor de menigte biedt. Maar ook hier geldt: de gemeente is niet iedereen die in de stad verblijft, het is de groep die in ieder geval een zekere mate van bezit en burgerrecht heeft. Niet voor niets is de term *de rijkdom* in Holland een synoniem voor deze grote groep inwoners. Zij zijn, waar het rechtszaken betreft, als ommestand (rechtsgemeente) aanwezig bij de bijeenkomsten van de schepenvank.

Het burgerzegel van Amersfoort

Er is mij nog iets opgevallen: op het randschrift van het stadszegel van Nijmegen uit 1233 staat dat

het zegel dat van de *universitas* van de burgers (*burgerienses*) van Nijmegen is; in Amersfoort staat echter dat het zegel dat van de *civitas* Amersfoort is, niet speciaal of in het bijzonder van de *universitas* van burgers van Amersfoort. In de oorkonde van 1259 is daarentegen zoals we zagen wel degelijk van een *universitas* sprake. Dit lijkt een klein, maar is een niet te verwaarlozen onderscheid. Is de positie van de burgerij in Amersfoort minder sterk dan in Nijmegen, omdat er hier expliciet geen burgers genoemd worden? Natuurlijk moeten we oppassen; spraken we in het begin niet over de verschillen van streek tot streek, nederzetting tot nederzetting, periode tot periode en tekst tot tekst? En ja, dit is ook het geval als we in plaats van Nijmegen het oudst bewaarde zegel van de stad Utrecht uit 1227 naast dat van Amersfoort (het oudst bewaarde is van 1333) leggen. Wat zien we? Het randschrift van dit Utrechtse zegel luidt: zegel van de *burgers* (*burgenses*) van de *civitas* Utrecht. Op het eerste gezicht zou je dus verwachten dat de *civitas* van Amersfoort meer omvat dan die burgergemeente, namelijk ook schout en schepenen, dus echt een stadszegel is, omdat er van *civitas* (het geheel, de stad) sprake is. Maar aangezien in Utrecht, waaraan Amersfoort zijn recht te danken had, wel de burgers van de *civitas* zegelen, moeten we aannemen dat in Amersfoort met het gebruik van de term *civitas* óók en in de eerste plaats niet de stad als geheel, maar vooral de gemeente van burgers wordt bedoeld. *Civitas* in het randschrift van het Amersfoortse zegel kan in feit niets anders betekenen dan wat de *universitas* in Nijmegen (en in de oorkonde van 1259 voor Amersfoort) is: de stedelijke gemeente, de burgerij, met inbegrip van haar eigen organen.²¹

In Utrecht treffen we al in 1266 *oudermannen* aan die als burgemeesters (*magistri civium*) optreden. In Amersfoort verschijnen ze pas voor het eerst in de bronnen in 1337, naast de *consules* (raden) als de leiders van de *universitas* van

Amersfoort (*rectores universitatis oppidi Amersfordensis*). Dit is laat, maar we moeten aannemen dat toch al in de tweede helft van de 13^e eeuw burgemeesters (*burgimagistri*, maar onder de benaming *rectores universitatis*) deel zijn gaan uitmaken van het raadscollege. Zij zijn de specifieke vertegenwoordigers van de gemeente die in de 14^e eeuw zelfs zitting nemen in het schepencollege.

Patriciaat in Utrecht

We moeten nu even naar Utrecht kijken om straks de volgende stap te kunnen zetten. Sedert de tweede helft van de 12^e eeuw wilden de kooplieden uit de stedelijke handelswijk daar medezeggenschap in het stadsbestuur. Ze vertrouwden de dienstlieden van Sint-Maarten (de bisschoppelijke ministerialen), de schout en schepenen, niet als het ging om de behartiging van hun belangen. In 1196 greep een raad van burgers, voortgekomen uit de kooplieden, het bestuur van de stad Utrecht in handen. Ze konden dit ongestraft doen omdat er op dat moment geen landsheer was: de graven van Gelre en Holland schoven ieder een eigen kandidaat voor de bisschoppelijke stoel naar voren. Beide kandidaten haalden het niet, en Diederik van Are was de spreekwoordelijke derde hond die er met de kromstaf vandoor ging.

Kort na het eerste kwart van de 13^e eeuw was deze raad een vanzelfsprekendheid geworden, maar schout en schepenen bleven daarnaast ook

↗ Het eerste stadszegel (Archief Eemland, Armen de Poth {beh.nr. 100} inv.nr. 962, d.d. 25 november 1342).

↘ Hendrik van Vianden: zijn zegel (Stadsarchief Utrecht 1122-1577 [Toegang 701-1] inv.nr. 50, 1e zegel (Het Utrechts Archief).

op de zetels van de macht zitten. Bij de komst van bisschop Hendrik van Vianden, in 1250, werden door deze alle privileges die de stad Utrecht van zijn voorgangers ontvangen had, bevestigd. Zodra hij zijn positie geconsolideerd had kwamen er maatregelen die de bevoegdheden van de raad ondermijnden. Niettemin, de bisschop had niet gerekend op rooms-koning Willem II van Holland die de steun van de steden in het rijk zocht om zijn positie tegenover de geestelijke en wereldlijke vorsten te versterken. In 1252 sloot Willem een verdrag met de raad van Utrecht. Utrecht beloofde in geval van oorlog tussen de bisschop en Willem II de Hollandse bezittingen op haar grondgebied in bescherming te nemen. Hovy laat zien hoe in dit verdrag in de desbetreffende oorkonde niet de bisschoppelijke schout optreedt, maar alleen schepenen, raden en de gemeente. Opvallend is wel, dat in de stad Utrecht de schepenen, die toch oorspronkelijk uit dezelfde ministerialenfamilies stamden als de

21 Bij Hovy, 24-25, vond ik deze betekenis ook terug: 'De "civitas" (commune) was de burgerlijke gemeente, de collectiviteit der ingezetenen van een stad (oppidani, burgenses), door het soevereine gezag als publiekrecht-

lijke corporatie erkend.' Vergel. Ph. Maarschalkerweerd, 'De steden', 265-266: '[wij] zien dat in de 13^e eeuw ook de geëmancipeerde burgerij van minder belangrijke steden deze term overneemt..'

Het tweede zegelstempel van Amersfoort, 1367
(Museum Flehite).

schouten, nu blijktbaar de schout hadden gepasseerd en met de raden en de Utrechtse gemeente op een lijn stonden. Ook de meerderheid van de machtige kapittelheren van de vijf kapittels steunden deze overeenkomst met de rooms-koning. De positie van bisschop Hendrik van Vianden was sterk aangetast in deze jaren. Toch keerde in 1255 voor hem het tij. We weten niet precies wat er gebeurd is, maar tussen de rooms-koning en de stad kwam het tot een verwijdering, waarbij de stad weer overging naar de kant van de bisschop, tegen de zin van de kapittelheren en de rebellerende edelen. Het koopliedenbestuur in Utrecht kwam in de tweede helft van de 13^e eeuw dus in een moeilijke situatie terecht.

De ambachtsgilden in Utrecht

Kort na de bisschopswisseling van 1267/8 treden Utrechtse schepenen en raden nog samen op met de leiders van een nieuwe bevolkingsgroep, de ambachtsgilden. De laatsten behartigden de belangen van hun beroepsgroepen. In 1274 keerden de inwoners van Utrecht onder aanvoering van de leiders van deze gilden zich tegen het patriciaat van schepenen en raden; er brak in de bisschopsstad een ware opstand uit. Ze waren aangestoken door boerenopstanden tegen de adel in het graafschap Holland (in Kennemerland en West-Friesland, maar ook in Waterland en

Amstelland, Utrechtse lenen van de Hollandse graaf). De schepenen en raden werden verdreven uit de stad; de overliden van de gilden voerden een gildenbestuur door dat het twee jaar uithield. In 1276 werd het gezag van de bisschop-elect hersteld en dit is duidelijk te zien aan het nieuwe stadszegel dat toen werd ingevoerd. Het rand-schrift is verdwenen, de patroon van de stad Utrecht, Sint-Maarten in zijn kathedraal, heeft de plaats ingenomen en de stadmuur is nog slechts als een marginaal versierend ornament te zien.²²

Ook een gildenbestuur in Amersfoort?

De vraag is of er nu in Amersfoort in deze tijd ook sprake van een omwenteling? Voor zover we kunnen overzien lijkt alles in Amersfoort rustig te zijn gebleven. 'Amersfoort bleef vrij van vreemde invloeden', zegt Hovy.²³ We hebben ook geen nieuw burgerzegel in Amersfoort rond 1276, alles blijft bij het oude. Op het zegel zien we Sint-Joris te paard met op de achtergrond links en rechts aan de buitenzijde een dak met een torentje, daarnaast aan weerszijden een toren en vervolgens in het midden een grotere toren.²⁴ Het is niet moeilijk om vast te stellen dat we hier te maken hebben met een kopie van de bovenste helft van het

22 K. van Vliet, 107-109. 23 Hovy, 66-67.

grootzegel van Utrecht, dat in de periode tussen 1251 en 1275 aldaar gebruikt werd. Vanaf ca 1367 zien we een nieuw zegel in Amersfoort dat in grote lijnen overeenkomt met het oudere exemplaar. Sint-Joris wordt nu geflankeerd door de draak en de jonkvrouw die hij uit de klauwen van dit monster moest redden; de torens op de bovenste helft zijn teruggebracht tot een burcht met twee torens.²⁵ Het onderwerp is blijkbaar een beetje “opgeleukt”, in feite is er niet zoveel veranderd; ook het randschrift is – niet onbelangrijk – al die tijd hetzelfde gebleven: *sigillum civitatis Amersfordie*. Ook dit tweede zegel bewijst dus dat de gilden in die 13^e eeuw zich in Amersfoort niet breed hebben gemaakt, zoals in Utrecht. Schepenen, raden en burgerij bleven de baas.

Heervvaart en bede

In de oorkonde van 1259 wordt vastgelegd dat schepenen, raden en gemeente van Amersfoort precies zoals zij vroeger deden, de bisschop moeten dienen in zijn oorlogen. *Herevart*, heervvaart, wordt dit genoemd. Blijkbaar zijn de Utrechtse hiervan vrijgesteld, want hier wordt uitdrukkelijk gestipuleerd dat Amersfoort op dit punt geen vrijstelling (zoals Utrecht kunnen we concluderen) krijgt. Telkens wanneer de *civitas* Utrecht een bijdrage aan de bede (*precaria*) moet leveren zal het *opidum* Amersfoort tien pond Utrechts bijdragen. Dit bedrag zal ongetwijfeld veel lager liggen dan dat van Utrecht.

Civitas en opidum

We keren tot slot nog eenmaal terug naar onze oorkonde, waarom het hier te doen is. We pakken nog één zinsnede bij de kop. Dat is die waarin

gesproken wordt over de heervvaart en de bede. Merk hier wel het duidelijke verschil in bewoording in op: Utrecht is een *civitas* en Amersfoort een *op[p]idum*. Dat wijst er inderdaad op dat hier deze twee termen niet als synoniemen gebruikt zijn. Hier en eerder in de oorkonde spreekt de bisschop over Utrecht als *nostra civitas*: onze bisschopsstad (anachronistisch: onze hoofdstad). Eerder in dezelfde oorkonde staat over Amersfoort: *nostrum op[p]idum*: onze stad.²⁶ Uit ongeveer dezelfde tijd (midden 13^e eeuw) stamt het zegel van de burgers van de *civitas* Utrecht. Het burgerzegel van Amersfoort zal niet lang na de oorkonde van 1259 in gebruik zijn genomen, ongetwijfeld voordat Utrecht weer een ander stadszegel kreeg (1275/6).²⁷ We zagen dat de overeenkomsten met het eerste Utrechtse zegel groot waren. Het vermoeden lijkt gewettigd dat de Amersfoorters de term *civitas* ook ontleend hebben aan het Utrechtse zegel. Door de burgers uit het randschrift opzettelijk weg te laten, hebben zij de meest gangbare betekenis van de term *civitas*, namelijk bisschopsstad, hoofdstad, vermeden, en aangehaakt bij een andere, misschien tot dan toe minder gebruikelijke betekenis, namelijk die van de gemeente van de burgers (*cives*). Joost Cox geeft in zijn artikel over de burgers van Rhenen²⁸ dertien voorbeelden van 13^e-eeuwse stadszegels. In geen enkel geval komt deze ongebruikelijke betekenis voor. Het lijkt misschien wat vergezocht, maar biedt wellicht een onverwachts inkijkje niet alleen op de ambitie om voor vol te worden aangezien²⁹, maar ook zou het kunnen wijzen op een zelfbewuste houding van de burgers van Amersfoort ten opzichte van de Utrechtse.

²⁴ D. H. Huygen, ‘De oudste zegels der stad Amersfoort’, in: *FleHITE, jaarverslag 1927*: Bijlage 1, 11-22, te weten 1333, 1338, 1342. ²⁵ Idem, te weten: 1367, 1462, 1481, 1519, 1615. ²⁶ *Oorkondenboek Sticht Utrecht III*, nr. 1671 dd. 6 juli 1265 (zie hiervóór noot 10), vermeldt dat aan deze oorkonde het zegel van het *oppidum* Amersfoort (niet de *civitas* Amersfoort) is gehangen. ²⁷ Zie hier-

voor, noot 21. ²⁸ Joost C.M. Cox, ‘Stad van de burgers. Rhenen verwerft stadsrechten in de dertiende eeuw’, in: L. Bultje-van Dillen, H. Deys, T. Maas e.a. (red.), *Geschiedenis van Rhenen*, Utrecht 2008, 77. Meest gangbaar is *sigillum burgens[is] of [cl]ium*; Zutphen heeft: *sigillum civitatis et burgensium*, Oudewater: *sigillum burgentium civitatis*. ²⁹ Ph. Maarschalkerweerd, ‘De steden’, 266.